

ser 858 (S)

*Additions to Shanganu law
of betrothal (ser 861) COPY (B)**

K24/11

*1/17
2/17
4/19/11*

1

1b

Mavutela ya nuva leyi.

H. E. Ntoanisi

Swilo swa karhi ku hundzuka, kambe hambi swi ri tano
 va ha tele la'va ha khomeke exikhale. Jaha ri nga byela vatswa-
 ri leswaku va nwi lavela nhwanyana, va lovola. A nga vula leswi
 a ri exilungwini a ri karhi a tirha ku kuma xuma xo lovola ha
 xona; na swona a nga swi vula a ri kwalaha kaya. Loko a swi
 vula a ri laha kaya va ta tshamisa hansi hi xindyangu va komba
 emindyangu ni vanhwanyana va kona, loko va twanene kunwana vatswa-
 ri va ta lunghisa timhaka. (Nthabeleni Mahlathi a teka
 Nxalati Phakula hi ku byela va le kaya ku nwi lavela nsati,
 yena a rhumela mali yo lovola ha yona.)

(1) Jaha ni nhwanyana va nge hlangana kwalomu ka vona
 va tlotlana, va twanana; kutani jaha ri ta vikela vatswari
 leswaku o twanene ni nhwanyana, a lava leswaku va ya nwi lunghi-
 sela etimhaka a teka. Jaha ri nga chava ku tivisa vatswari,
 kambe loko nhwanyana a ri wa kwalaha kaya, a swi nga hlweri
 ku vonaka hi xikwelekele, vatswari va ta vutisa kutani a
 komba, va vulavula, va nwi lunghisela. Na yena nhwana a
 nga swi kota ku tivisa varikwavo le swaku o twanana ni
 jaha re-karhi, kwalaho va ta ku nwi byele va tshinela hi
 ta ta va vona. (Hunisi Telakufa na Makhawukana Nhloko).

(2) E xikarhi ka la'va dyondzeke swi andzile ngopfu
 leswaku jaha ri tilavela ri ye vika kanene eka vatswari, kutani
 a lunghiseriwa.

E ku lunghiseni ka timhaka ta vukati tata wa jaha o lunghisa
 ni vamakwavo ni varikwavo. Munhu loko a ri ni vamakwavo va
 xisati ni vaxinuna wa va hlengoleta va nwi pfuna e mhakeni
 yo tano. Na yena mana wa kona wa rhambiwa a ta titwela ha
 swakwe, a hlamula; kambe hambi a nga vitaniwanga hikuva ku
 vu lavuriwa ta ndyangu, kasi yena ulo ta hi XUMA-Hambi a ri
 ni fanelo ya ku hlamula ni ku tenga wa swi tiva leswaku laha
 mutini lowu o lo ta hi XUMA.

Vamakwavo wa munhu hi le ka vatatana loko va ri kusuhi,
 na vona va tshinetiwa. Vanhu la'va rhambiwaka va tele hi

RM/

ndlela/.....

K24/11

ndlela leyi hi leswaku va ta pfunana ku tanga ni ku vona mhaka leyi hi matlhelo ya yona hikwawo hikuva a hi mhaka yo olova. Ku fanele ku khorwisaniwa loko ndyangu lowu wu lulamile; hi leswaku i vanhu va ntiyiso; a va na vuvabyi le'byi chavisaka e ndyangu kumbe e ka va ka vona; kumbe xana a hi vanhu la'va tiviwaka hi vuloyi; kumbe xana a hi makhamba (vanhu la'va yivaka); Kwalaho ku vhaviwa xidzombomulana ni rihahlo. Kumbe i timbabva (vadyi va swa-vanhu hi vunwa); valavo va fana ni makhamba.

2 Swilo le'swo tano swi fanele ku lavisisiwa ni ku kumisisiwa swinene ku nga si ngeniwa e timbakeni. Hikokwalaho hi Xitsonga swi nga endlekiki leswaku (swi nga lavekiki) nwana a tilavela nhwanyana; ku chaviwa swilo le'swo tano. Na swona xi-khale nwana a nga titekeli naati, u andzisa ndyangu. Timhaka ta ndyangu ti fanele ku voniwa hi vakulukumba.

Hi tlhelo ra hala ka nhwanyana na vona va lava ku tiva etimhaka ta muxaka lowu. A va swi rhandzi na vona ku tekelana ni VALOYI, MAKHAMBABA, VAYIVI, vanhu la'va nga ni MAVABYI, TIMBABVA; swilo leswi hikwaswo ka swona swi bihile. Hambi loko vona va havile ngopfu CUMA, a hi vanfani la'va nga pfumelaka leswaku nwana wa vona a ya e thyakeni le'ro tano.

Nhlamulo leyi murhumiwa a yi kumaka eka lava a rhumiweke eka vona. Loko va tlhuvutsanile hi tona kumbe swi nga fika laha va nge: Vanhu lava a hi va lavi. Nhlamulo ya vona va nga ku: Hi hava nwana; kumbe nwana wa hina u ra byinwana evukati. Hi leswaku swe chavisa ku hlamura leswaku ha ala. Ku hlamura ka vana koloko.

Hi tlhelo rinwana loko va twisisa, va pfumela, va ta ku: Va ka mani, muti i wa nwina, ku hava mbyana yo mi luma; hi le kaya. Kwalaho mi to swi tiva leswaku mi amukeriwile.

Swa endleka leswaku va ala, kasi loko va sindzisiwa kamberhi kumbe karharhu va ko va pfumela. Leswi swi endleka loko nhwanyane ni mana wa yena va rhandza jaha.

Ku ni ku tekiwa munhu a ha ri xihlangi. Kwalaho ku ni ku karhata lo'ku nga viki kona loko munhu a tekiwa a ri

RM/

nkulu/...

nkulu. Loko munhu a teka xihlangi u tiboha leswaku ta undla. Wena nuna u ta pfuna ku ambexa; loko ku va ni swivavi u ta vikeriwa: Nsati wa nwina wa vabya. Kwalaho mi tikarhata ku endla swinwana hi tlhelo ro pfuna. Loko ku wa ndlala, kumbe hi vona ntsena va nga pfumala swakudya lomu masinwini nuna u ta fanela ku singilela ensati; na kona loko a khomba (ku kula) nuna u ta byeriwa, kutani u ta tirha mihivani ya kona. Swilo leswi swi ta lava xuma xo tala lexi munhu a nga xi humesiki loko a teka munhu lo'nkulu.

Va kona va-Maswikote. Hosi ya ka Mavundza, Dzumeri (Dzumeri) ndzisana ya Ngove, u ni vasati la'va endlaka dzana (100); vuningi bya vona hi la'va tekiwaka va ha ri vana (swihlangi). Yena loko a heta ku lovola, wo rhwala a muka na yena a ya tiundlela; kumbe o pfuna vanwana ku riha milandzu, va nwi komba nhwanyana a hetisa ku lovola wo rhwala a muka na yena. Swakudya eka yena swi tele hikuva u fuwile ngopfu tihomu, kutani u va hanyisa hi meleke (ntswanba) Leswi a va tekeke va vuya laha kaya ka yena wo tilangutela e ka hikwaswo le'swi humelelaka, a nga ha languteli ku ya vikeriwa. Wa ambexa; wa tshungula; wa phamela; Wa endla mihivani hikwayo ya loko va khomba (kula).

Nhlantswa yi nga tekiwa ku ta (1) siva makwavo loko a file; (2) ku ta pfuna makwavo ni loko a ha hanya. (a) Loko a tekiwa makwavo a file, u tela ku ta pfula yindlu ya makwavo leyi wile hi ku fa ka yena. (b) Loko a tekiwa makwavo a ha hanya, u tela ku ta nwi pfuna mitirho ya ndyangu ni ku veleka vana va kurisa muti wa nuna wa vona. (NHLANTSWA a hi makwavo ntsena, hambani a ri wa yindlu yinwana wa swi kota ku ta kandza vunhlantswa; kambe va fanela ku va la'va tswariwaka hi yindlu yinwe; va huma e nsinyeni wunwe.)

Munhu loyi loko a ya laviwa ku ta andzisa muti kumbe ku ta pfuxa muti, u landziwa hi homu. (HOMU YA VUNHLANTSWA). Ntsengo wo teka yena a ta ha ri ntlhanu wa makume ~~waxmak~~ na ntlhanu (£55) ti ta va ntlhanu wa makume na kume rinwe £60).

Lo'wo rhanga nhwanyana loko a humeseriwile (£55) wa tipondo,.

ntlhanu wa tona, yi nga homu, yi hundzela e ka va kokwa wa muni (TINYIMBA). Ka loyi wa vuvirhi a ku nga ha hundzi nchumu; kambe eka loyi wa vunharhu loko a ri kona homu ya tinyimba va ta yi lava vakokwa wa muni.

Ku xavisa nwana.

Nwana a nga xavisiwa hi tindlela to tlula yinwe.

- (1) Munhu loko a lava exuma hi ku vona leswaku u ni vanhwanyana, a nga vulavula ni munghana loko a vona munghana a ri ni tihomu, a nwi komba nhwanyana; loko vatwanana a nga humesa tihomu kumbe tipondo a lovola. Leswi swi endliwa loko nhwanyana a ha ri ntsongo; kambe loko va swi endla nhwanyana a ri nkulu hi loko o pfumela. Khale a va sindzisa, kambe manguva lawa a swa ha endleki. Xuma lexi munhu a nga xi lavela ku teka nsati ha xona.
- (2) Nhwanyana loko a ri kona e ndyangu, kambe vavanuna va nga hatlisi ku nwi languta, kasi ku ni makwavo loyi a fanelaka ku tekisiwa, tata wa kona a nga nwi xavisa, leswaku a kuma xuma.
- (3) Nkarhi wunwana munhu u ni milandzu ya vanhu leyi a nga kotiki ku yi riha; loko a ri ni nwana u to xavisa yena leswaku a kuma swo amba nandzu.
- (4) Vanwana va swi kota ku xavisa vana va endlela ku dyela xuma lexi enonwini.

4 Khomisani Nghamuni u tekisile enwana wa yena eka ka Valoyi. Va ka Valoyi va nwi lovelela hi ntlhanu wa makume na ntlhanu; xuma lexi a dyela e nonwini. Nwana wa yena a tsandzana ni nuna e vukatini a tsutsuma ni Mabulantani, va ka Valoyi loko va lava nsati wa vona a va ha swi koti ku nwi kuma, hikuva a nga ha swi lavi ku tekiwa, wo lava ku tifambafambela ni vavanuna. Kutani va tlhelela e ka tata wa nhwanyana (Khomisani Nghamuni) ku ya londza xuma xa vona hikuva nwana wa yena a nga va nyenya. Ku ya kumeka leswaku xuma a xa ha ri kona, hi loko Khomisani a xavisa nhwanyana loyi a a ha sele ekaya a kutsulela va ka Valoyi.

Wansati loko a tekile wansati hi xuma xa nyuku wa yena, a tshamisa na yena (a) Loko a nwi nyika enuna wa yena leswaku a

veleka na yena evana, swi to fana ni loko ongi i nkatikulobye, i nsati wa nuna wa yena, va andzisa muti wa nuna wa yena; vana va ta vitaniwa hi xivongo xa nuna; hikuva u tekele enuna nsati loyi. Kasi

(b) Loko a tshamisa na yena, kambe a nwi lavela u nwana wanuna leswaku a ta nwi veleka evana, hikuva a ri nsati wa loyi wansati, vana va yena va ta vitaniwa hi xivongo xa loyi wansati; u to fana ni nhwanyana loyi a veleka evana a ri eka tata wa yena, vana va yena va vitaniwa hi xivongo xa tata wa yena.

VANA I XUMA. Wansati loyi a nga humeriwangiki hi xuma, a lovorwa vana va yena a va vitaniwa vana, a va na ndzhaka laha mutini, i manhlonga, vo fana ni vanhu la'va khomiweke enyimpini. Vana va tswariwa hi XUMA.

Tinyiko le'ti fambalanaka ni RIVUTO.

Leswi mhaka ya ku teka wansati yi nga mhaka ya ndyangu, yi lunghisiwaka hi va kulukumba, loko vona va twanene, ku to lunghisiwa mhaka ku ya bohiwa kwala. Loko ku nga si bohiwa kwala, vavuteriwa a va na xitshembiso xa leswaku hikunene va ni vakonwana; kasi loko swi tiyisiwile hi KWALA, yi nga (£2) tipondo timbirhi; vakonwana va swi tiva leswaku nwana wa vona u ni vukati.

Mhaka leyi i xibohe hi matihelo mambirhi. Muteki a nga swi koti ku dlaya vukati; loko a swi ringeta u ta lova xuma lexi a nga xi ngenisa leswaku byiva vumbhoni bya leswaku kunene u lava ku teka loyi wanhwana. Tata wa nhwanyana na yena a nga swi koti ku tekisa nwana wa yena kunwana, u ta fanela ku lahlekeriwa hi xuma lexi. Na yena nhwanyana a nga swi koti ku tshika jaha a nga lahlekeriwa; hi leswaku u hlentisa vatswari va yena eXUMA.

5

NDZIMA YA 5

Ku pfumeleriwa ku hlomisa.

Ku pfumeleriwa ku hlomisa a hi mhaka ya vatswari va nhwana ngopfu, i mhaka ya muteki ni varikwavo. Mhaka le'yikulu i CUMA. Loko vakonwana va engile byalwa, va vitana leswaku ku ta lovorwa,

RM/

5ion/ kutani vateki va ya va lulamisile hikwaswo le'swi lavekaka, wu nga NTSENGO (ntlhanu wa makune ni ntlhanu wa tipondo (£55); hambi mo ka mi nga vuli leswaku hi (kombela mati) va ta mi byela leswaku mi loverile, nsati wa nwina hi yoloye, hi mi nyikile. Kwalaho swi ta va swi salele nwina vini va nsaṭi leswi mi nga ta endlisa xiswona. Loko mi ku hi hlomiseleni, va to mi byela leswaku: Mukani ha ha lunghisa. Va ta tivisa maxaka ni hikwavo va ka vona leswaku nwana wa hloma. Va ta va phalala hi ku va tisela leswi va swi kotaka, leswi va nyikaka nwana wa vona leswaku a hlomisiwa ha swona.

(2) Kumbo loko mi nga si lunghisa ku hlomisa, loko va mi nyikile, mi nga miyela ntsena, kutani mi ta tlhela mi va tsundzuxa loko mi lava ku hlomisa.

Lava va kombelaka ku hlomisa hi la'vo ka va nga hetu kanwe ku lovola. Loko va ri karhi va tisa hi switsanana, vona va nako ku kombela leswaku va hlomiseriwa. Hambi va nga si heta ku lovola, va nga tweriwa vusiwana hi vakonwana va ku: Loko a mi fikile laha ko karhi, a hi ta mi nyika mi ta hetisa mi ri na yena. Leswi swi endlwa eka la'va tivanaka.

Vanhwanyana va tekiwa va kurile kumbe va nga si kula. Ku tekiwa ku vuriwa e ku enghena ka CUMA. Loko ku ri ku hloma nhwanyana u hloma a kurile. NHWANYANA loko a kurile hi loko a khombile (a vona tinhweti ta yena hi minkarhi ya tona). Na swona swa endleka leswaku munhu a hloma a ha ri ntsanana, a ta ta kulela e vukatini. (Nwa-Ngove, nkosikazi ya ka Nkuna u hlomile a ha ri ntsongo. Loko hosi Mohlaba Shilubana a hetile ku lovelela enwana wa yena Shilubana II, u lo hlomisa. Kambe loko a hloma ~~Nwa~~ Nwa-Ngove, u hlomile ni nhlantswa ya yena Nwa-Dzumeri. Nwa-Dzumeri a fika a nghena e ndlwini, kasi nkosikazi yona a ya ha kula. Loko na yena a kurile, swi fikile leswaku na yena a ya e ~~ndlwini~~ ndlwini, swi endlise xisweswo).

Vanwana va tolovela ku ka va nga cheli CUMA siku rinwe. Va tolovela ku yisa mune wa makume ya tipondo (£40), hi leswaku loko va ta va va lava ku hlomisa va ta yisa le'ti nga ta khume

ni ntlhani (£15). Siku va yisaka teto va ya kombela mati.
(Ku kombela nsati).

6 Tata wa nhwanyana u koza CUMA a ri ni varikwavo. Yena hi yexe a nga swi koti ku popela CUMA; va ka vona lava a va vitanaka leswaku va ta nwi vonisa etimhaka hi vona la'va popelaka ni ku koza CUMA. (CUMA kumbe XUMA swa fana, ra ha ri rito rinwe).

Loko CUMA xi enghena tata wa nhwanyana ni va ka yena hikwavo va ta va va tshamisile e ndlwini yinwana, na vona vakonwana va tshamisile e ka yinwana. La'va rhumiweke loko va chela CUMA lexi, u kona l'a hlawuleriwake ku tirha ntirho lowu, yi nga yona ntsumi; u ta va yena muvulavuri, a ri karhi a komba la'vanwana hambu leswi swi endleriwake e mahlweni ka vona hikwavo, kutani va ta hlamula hilaha swi fanelaka ha kona; na yena tata wamuni a ri karhi a hoxa rito.

Tata wa nhwanyana a nga navela leswaku nwana wa yena a hatla ku hloma (a) loko nwana wa yena a vutiwile a ri nkulu ngopfu, hi leswaku loko a vutiwile mikarhi ya yena yi hundzile; tintangha ta yena ti ri evukatini hikwato. (b) loko nwana wa yena a ku a vutiwile, va lovorile o vona nwana wa yena a nga fambu swinene, a ri ni ku tolovelana ni majaha manwana, kutana a vona leswaku a nga nwi hlantisa Cuma lexi a nga xi amukela. Kwalaho a nga va byela va hatla ku hlomisa a ta hambana mi miringo. (c) Kambe loko nhwanyana loyi a ri ni ndzisana ya yena loyi na yena a langutelaka vukati. Loko ndzisana swi nwi a karhatile swa laha kaya, a nga pfhuka (tlhaka) kasi swinene i ku nwi ntshunxa swa ha ri swinene loko swi endleka.

(I) Hlephuka Thombeni u vutiwile hi va ka Nhlongo a ha a ri nhwana nkulukumba, kutani a fanela ku hatla a hloma lswaku a pfulela tindzisana endlela. Va kombile vatswari, kutani va twanana, kunene a hatla a hloma. Na yena nhwanyana loko a hlwerile ku tekiwa siku a kumaka evukati wa chivirika, a lava leswaku a hatla a hlomax. Lo'wo tano hambu a nga si hela ku lovorwa vatswari va yena va hatla va tswisisa ku nwi hlomisa va

ta sala va vona timhaka ta ku hetisa eku lovola endzhaku.

(2) Cumeni Makhandzeni wa ka Nkwinika u tekiwile hi va ka Valoyi. Nhwanyana a swi vonaka leswaku wa ha ri ntsana; kambe hi ku ka a nga rhuli vatswari va vona leswaku u fanele ku hatla a hloma va hambana na miringo. Va byeriwile vakonwana, na vona va swi tsakela, kutani va hatlisa va hlomisa.

7 Hi Xitsonga va lovola va siyeta leswaku loko va ya eku kombeleni va to humesa x xo hetisa entsengo, xi famba ni rito ro kombela mati. Kambe loko vakonwana va lo chela siku rinwe, va kombela mati, kutani va nyikiwa, siku va lavaka ku hlomisa va nga ha ya hi xa-nchumu loko va swi rhandza, a swa ha bohi. Kwalaho lexi vanhu va yaka na xona xo pimiwa hi mindyangu. Loko kunhu a teka e ka le'tihulu, u ta ya hi xo-vonaka (homu kumbe mbuti); va ta vula leswaku hambani mi nga tikarhatanga va ka Mani a swi lulamile; kambe a va nga tlherisi.

Mukonwana a swi endleki leswaku a ya tirhela vatswari va nhwana. Loko a ta va a hlomisile, mintirho ya vona u ta va tirhela. Loko mukonwana a hlomisile kutani ku nga ri na munhu wo pfuna lahaya ka vakonwana, swi to dlaya yena!

"Rirhanga va koka ni nwa-Muni" na swona kambe "Lovola nwananga a nga heli". Ku hava nawo wo boha mukonwana leswaku a ya tirhela vatswari va nhwana wa yena. Jaha loko ri vakachile (endzile) ku ya vona nhwana loko wu ri nkarhi wa nhlakule, u ta ya va pfuna; yena u ta famba ni vanhwanyana ni tinxangwana va ya hlakula; loko va karhele vanhwanyana va to rhotela mahlahla va ya e ku swekeni, yena ni nxangwana va ta sungula hi ku ya hlamba, kutani va muka kaya. Loko VA RI LAHA VUKONWANANI KU NI MILAWO LE'YI VA FUMAKA. Loko va ri maxaka kwalaha kusuhi va nga ya va vona; kambe va nga yi va ya hlwela, va nga poxa. Va nga swekeriwa tihove (tintshutshu) va ta ta tikirheta, hikuva a va xurhi; hi xona le'xi va endlaka leswaku va famba va ya lava swakudya kunwana.

Jaha loko ri ri evukonwanani, ri dyela exinkambanani (hi leswaku u dya malongo, hikwaswo le'swo nandziha).

U tiseriwa mati yo kufumela wa ha ri mpundzu leswaku a ta ta tiba e mahlweni hi wona. Mukonwana u ta ni minkumba yena; ni hikwaswo le'swi nga ta nwi pfuna loko a ha ri n'eni wa kona. E ndlwini leyi a rhurheriweke eka yona ko namba nhundzu leyi. Masiku lawa Suit-Case (Bag) yi fanele ku va pfalele ni swisibi swo hlamba ni swa ku hlantswa, swivuko ni ti-brush ni le'swo tala swinwana.

Mukonwana wa tlhaveriwa, kambe a nga tlhaveriwi nyimpfu; swa yila. I ximumu, vukati byi nga fa.

HUKU na yona yi nga tlhaveriwi yi endla vu-kwee-kwee laha mutini, ya yila, yi nga dlaya evukati.

Masi na wona a ma yila, kambe manguvalawa a swa ha ri na nchumu.

MBUTI ya vikiwa, tihuku i muroho wa kona a swi ki swi vikiwa. Na swona a hi le'swi nga na nandzu loko vukati byi fa, hikuva hi le'swi endliwaka hi ku tsaka ka vanhu; I mafukuku. La'va taka ni mukonwana va le na weni wunwe na yena. A swi lavi ku hoxa ku vulavula, marito ma pimiwa. Kambe va tshunxekile ku tlhanga hilaha va swi kotaka ni vanhwana va vona. Ni manyambu loko ri perile, va lalerile vanhwanyana ni majaha va ta xuxa swinwe kwale majaha ma nga rhurheriwa kona. Nkarhi wo etlele loko wu fikile va ta hangalaka, vanhwanyana va ya e lawini ra vona, na majaha la'va nga ta sala ni muteki loko la'vanwana va hangalakile, va ta sala e lawini kumbe e ndlwini kwala va nga rhurheriwa kona. A va etleri yindlo yinwe.

Loko vateki va ha ya eku lovoleni, madyambu lawa va fikaka ha wona va dya e TIHOVE.

Loko ri xile, timhaka ti vulavuriwile, CUMA xi humile, hi kona va tlhaveriwaka RISIVA (ombuti) va kuma swakudya. Kutani loko jaha ri ya e ku xweleni (ku endzela e vukweni ro rhanga) u famba ni nkulukumba loyi a nga ta fika a nwi vika.

Nxangwana ya jaha a yi sali, yi na yena masiku hikwawo loko a ya evukweni. E ndzhaku ka sweswo loko va navela ku

ya vona nhwana a va ha lavi ku vikiwa, vo tiyela va ri swavo (jaha ni nxangwana). Loko va fika va ta voniwa hikuva a va fiki ni vusiku, vanhwanyana va ta va amukela, va ya va rhurhela.

Swakudya swa mukonwana wa fihlula a lalela; ku nga va ni malongo loko yi ri mikarhi ya va MUDYAXIHI (MAY) kumbe nwheti ya Dzivamisoko (April); sweswo swi nga tisiwa kwalomu mikarhini leyi va nga yi pimaka vona--tinyawa, tindluwu, timanga ni swinwana hilaha va nga endlaka ha kona.

Swakudya swa mukonwana hi le'swinene swo saseka (U dyela exinkambanini) Mapahi la'ma nanthiweke. Vuswa byi phameriwa e mindyelweni. A ku phamiwi swimarha, byo vumbiwa, byi sasiwa swinene. Xixevo xa mukonwana i nyama; hambi vanhu va pfumala, huku va ta dlaya; loko tihuku ti herile va ta nwi xevela hi muroho lo'wu khusiweke wu kandzeriwa hi timanga le'ti kandziweke swinene. Hi mikarhi ya hlovo u xeve hi matsavu la'mantswha, na wona ma kandzeriwa hi timanga. Manguvalawa xibye xa mukonwana xa khateriwa. Xi khateriwa e xitsha tshanini le'xi rhungeriweke evuhlalu, xi funengetiwa hi xintewana le'xi na xona xi ngo namba vuhlalu. Hi leswaku manguvalawa hi hlangene-hlangene ni Vavenda. Vatsonga va hambene ngopfu ni BASOTHC (Vavenda). Loko Mutsonga a sungula ku dya a nga losi; kasi Musotho i nawu leswaku a losa. Loko a nga ri-vala ku losa u ta va a tlurile nawo; Mutsonga a swi tano, a nga na nawo.

Ndyelo wa mukhalabye wu fanela ku tshama wu sasekile, hikokwalaho loko a siyela swihlangi swakudya, va susa vuswa lebyi va byi vehela e ndyelweni wa vana, va dyela kona. Loko vanhwanyana va yisa swakudya kwale ndlwini va khinsama va ha ri e nyangweni, va famba hi matsolo. Leswi swi endlwa hi leswaku tindlu ta Vatsonga ti komile; nyangwa ya kona munhu wo nghena a lo khinsama hambi a nga ri wansati. Manguvalawa tindlu ti nga tlakuka, va nghena va yimile, kambe va khinsama loko va ri kwale ndzeni ka yindlu.

Ku khinsama i nawu wa va-Tsonga. Vavasati va nkhinsama e mahlweni ka vavanuna. Loko wansati a tisa xa-nchumu ku

9 cont. nyika wanuna wa nkhinsama; hikokwalaho vanhwanyana va endla swo-swo na vona. I nawu wa xichavo.

Loko mukonwana a dya u ta siya byitsanana leswaku byi ta korisiwa, kambe loko a hatla ku xurha bya ha tele, ku to sala byo tala, byi ta ta hetisiwa hi swihlangi kumbe volavo va nga ta hlangana na byona loko byi humela e handle.

Madleke na wona ma fanela ku tshama ma ri kona. Mukonwana u fanela ku tima torha loko a hetile ku dya. Vanwana va tsakela madleke ku tlula na vuswa. Nhwanyana loko a tisa mati yo hlamba ni mpundzu, a fika a khinsama a veka, loko a lava ku aluriwa hi nyikonyana (nsenga) a nga suki; loko a nyikiwile hi kona a kotaka ku suka a famba. Nkarhi lowu a nga ta tisa vuswa wa ha ta va wona nawu. Masiku lawa ku nga ni swo tala swa xilungu hambu yo va neleta kumbe xipereta kumbe swinwana.

Swilo leswi i swa vanhwanyana, hikokwalaho a swi na milandzu hambu vukati byi nga tshuka byi hangalakile. Ni madyambu loko va lalerile vanhwanyana va muti va ta va ta xuxa ni mukonwana. Na yena mutekiwa u le xikarhi ka vona. Manguva lawa mutekiwa wa tifunengeta; kambe ku nga huma xa-nchumu xo nwi alula (leswaku a susa nturhu lowu a nga tifunengeta ha wona) kutani u ta wu susa. Nyiko leyi hi leyi wena nwini u nga va ka na yona, a swi bohi ku humesa xilo xikulukumba. Na swona swi ta va swi endlile leswaku a nga ha nwi chaveli kule, va swi kota ku vulavula.

Mana wa nsati a nga chevisi, i mana wa munhu; kambe ku ni ku nwi humesa e ndlwini, kumbe ku pfulela rivanti a humela e handle. Kwalaho ku humesiwa epondo (£1). Loko pondo yi humile manana wa swi kota ku pfuxela ni ku runguri sa mukonwana. Mukonwana loko a hlomisile, ku ni loyi a fanelaka ku nwi chava; hi yena nsati wa makwavo wa nsati wa yena. Loyi yena i mukonwana, swa yila ku vungunyana na yena, ku bula na yena. I wa tihomu ta yena, u ta nwi velekelala nsati. Nsati loyi a nga ta velekelala yena u kota ku bula na yena. Mukonwana loyi wa jaha wa vungunyiwa loko a ri na vanhwanyana. Va ta vula leswi va swi rhandzaka: Ma nga vona ntima wo nge xiringa (loko a ri wa ntima ngopfu.

- 10 Kumbe: Ma nga vona ku swarha wo nge indlala. Yena nwini wa swi kota ku hlemula eka hikwaswo leswi. A nga ku: A ndzo va wansati ndzi nga ta saseka. Loko ku ri karhi ku endliwa sweswo a va tshiki ku nwi kanya-kanya ni ku nwi ba; hambu leswi vona va nga tala na yena wa karhi wa endla kwala ku tsanana. Siku rinwana mukonwana u lumisiwa madzedze kumbe tinsikiti. U weriwa hanhla hi vunyingsi, a toviwa swinene ni ku makariwa hi mimpama. U ta tinyika matimba a ba, a tova, hambu a karhele a a nga koti ku endla nchumu. A nge humi laha ndlwini a ya tumbela e handle, e munyamani; sweswo i ku tlula nawo. A swi rihwi tanihi xivenda (Sesotho) swo va ni tingana ku hluriwa hi vanhwanyana; kasi leswiya vanwana vanhwanyana a hi matimba va nga na wona. Va to dzwirha, a ko a humesa xa-nchumu a khongela.

10 Ku vakacha (endza) loku ku vitaniwa ku ya pfluxela. Ngopfu ku ya pfluxela swi endliwa hi nhwanyana eka va-jaha. Swi nga endleka leswaku loko loyi wa jaha a nga ri kona laha kaya, ku rhumiwa unwana e mathsanweni ya yena. Yoloye a nga va nhwanyana makwavo wa jaha, kumbe unwana loyi a humaka e ka va-jaha. Na yena u ta ya khomiwa hi ndlela leyi muteki a a ta khomiwa ha yona. Fole wa lo nga loko a endzela e vukweni loyi wa jaha, hi ku tiva leswaku u ta komberiswa. A swi na milandzu lewi. Ntsumi yona a yi tirhisiwi loko ri ri jaha ri ngo ya vona nwana. Ntsumi yi tirha ntsena etimhakeni laha ku nga ta laveka vumbhoni mundzuku.

NDZIMA YA 6. Ku hlomisa.

Ku teka swi vula loko munhu a vuta ni ku lovola wansati, kasi ku hlomisa swi vula loko nhwanyana a tekiwa eka rikwavo aya eka va-jaha (e vukatini). Jaha hi yena nwini wa neati loyi a hlomisa; kambe a hi leswaku xikolokolo a va yena loyi a yaka ku ya teka nhwanyana, (a) A nga ya a ya hlomisa loko a a ri kona e kaya; (b) Ku nga rhumiwa unwana a ya hlomisa e mathsanweni ya yena (c) Na swona kumbe loko byi ri vukati lebyi wansati a tekaka ensati ku to ya yena wansati kumbe a rhuma vahlomisi.

11 Nkarhi wo hlomisa loko wu fikile vatewari va nhwanyana va hlengeleta nhundzu hikwayo leyi va lavaka ku hlomisa nwana wa vona ha yona, leyi va nwi nyikaka leswaku a ya sungula ndyangu ha yona (sangu, tehuri, musi, xirhundzu, rihlelo, ntwana ni swinwana swibye). Swilo lewi swi ta kombiwa la'va nga ta nwi heleketa; leswaku va ta fika va swi vika hilaha swi yimeka ha kona loko va fika ekaya. Ntsumi ni vapfuni va yena hi vona la'va nga ta pfunana ku fikisa mahlo mo law . Ku tala ku hlawuriwa vavasati ku endla ntirho lowu; kambe na vona vavanuna va wu tirha.

EM.

11 cont

Nhwanyana a a nga kamberiwī. A swi yila ngopfu leswaku nhwanyana a kuma khwiri ni ku veleka xihlangi a ha ri kaya. Na swona loko va ri la'vo huha (vanhwanyana la'va fambaka ni majaha) a va ri ni mbhulo wa leswaku va nga kumi swihlangi va nga ei ya evukatini. (a) E ka tinxaka tinwana ta Vatsonga vakhengula va swi kota ku siveka vanhwanyana va vona leswaku hambī va nga famba ni majaha va nga tshuki va kuma makhwiri. Kutaku loko va hloma va va sivukulula, leswaku loko va hlangana ni vanuna va vona va kota ku teka nyimba. Vanhu la'vo tano siku nhwanyana a hlomaka va byelana swigangu swa vona lava a va hanya swinwe. (b) E ka vanwana swa yila e ka jaha nga ei hlomisa. Hikokwalaho ka ku hlangana-hlangana ka tinxaka ta hina vanhu manguvalawa nhwanyana wa kamberīwa. Kambe a hi Xitsonga.

Ku phahla hi yona mhaka le'yikulu ngopfu. Loko nwana a fanela ku huma hi nyangwa u fanela ku yisiwa e gandzelweni a ya vikiwa e ka SWIKWEMBU. Swi sumeriwa leswaku swana wa famba, u ya vukatini; na yona mhamba ya kona xi yi ta hlahluveriwa yi laviwa. Loko a ri nhwanyana loyi a nga ni xivavi le'xi tiviwaka va fanele ku byeriwa va le vukatini; na swona loko ku ri ni n'anga le'yi nwi khoma-khomaka va kombiwa yona. Timhaka hikwato ti le rivaleni a ku tumbetiwi nchumu.

Vanhwanyana vanhu va swi fundzile ngopfu leswaku leswi a humaka e mutini, a yaka e ka minwanyana mindyangu u fanele ku tiyisiwa hi mirhi; kaei vanwana a va swi fundzanga, a va swi endli. Manguvalawa swi andzile ngopfu, nhwanyana u fanela ku tiyisiwa hi mirhi; swi tano ni ka yena lo'wa jaha wa tiyisiwa leswaku a nga khumbiwi hi la'vo karhata.

La'va nwi heleketaka nhlayo ya vona yi pimiwa hi ku tala ka mahlomo. Loko mahlomo ma nge talanga na vona

SM.

12

vahleketi a va tali; kasi loko mahlomo ma tele na vona vahleketi va ta tala. Ta nkarhi wo suka ha wona laha kaya na swona swi pimiwa hi mimpfhuka ya kona. Vahlomisi va tiviwa les'aku namuntlha va ta fika, kutani fanelo le' yinene hi loko va fika e kaya hi ndzhenga. Va kuma va languteriwile, yi ri mikulungwana hikwako, swi twala leswaku ku ni ku hlomisa. Ku suka kwale, ku to pimiwa ntsena mimpfhuka yo famba ni ku wisa. Loko ri xile siku leri va fanelaka ku famba ha rona loko a hloma loyi wanhwanyana, u tekiwa hi vakhegula va ya nwi laya. Vakhegula lava hi la'va nga va ka vona, la'va nga ta ka va nga nwi lahli; va nga ta nwi laya e ka hikwaswo swa ku hanya ka le ndlwini, ka yena ni nuna; swa ku hanya ka ndyangu.

Ngopfu va nwi laya mahlayisela ya nuna endlwini. Loko a vona nwheti ni masiku lawa a fanelaka ku ka a nga ti esangweni loko ma nga si hela; Ni loko a tshuka a lo khuma swi tlula nkarhi, swi ta vuya hi matimba swa karhata e ka wanuna; kumbe wo tshuka a hikile nwheti yinwe swi ya tlhekeka, ka kona swi ya vuya hi matimba swa dlaya nuna. Hi kona ku hlayisa ka nuna loku a ku layiwaka, na swona u layiwa hi va ka yena.

Swi vuriwile leswaku ku kombela ku hlomisa ku kambtrhi (a) Loko vakonwana va wu chela kanwe ntrengo, va ngenisa ni rito ro kombela mati (ku kombela nsati). Kwalaho fanelo ku va nyika hikuva va hetile ku lovola. Vakonwana va nge swi koti ku hlayisa XUMA ni NWANA wa vona. Nkarhi wunwana loko va rhendzeleka ngopfu nhwanyana wo pfhuka (tlhaka) a va nyumisa. (b) Vanwana va humesa XUMA (cuma) va siyeta, kutaku loko va rhandza ku hlomisa va ya kombela mati hi le'xi nga sala. Loko nhwanyana a nyiketiwile, ko rhumeriwa rito ntsena loko vanhu lava ku hlomisa. Xichavo xi nga endlwa ku nga ku ya hi xa-nchumu; kambe a swi bohi.

SM.

Ewi vuriwile leswaku manguvalawa nhwanyana wa
kamberiwa. U kamberiwa va ri kona va ka vona ni va le
VUK TINI. Loko swi fasekile ku twakala NKULUNGWANE loko
swi nga sasekanga ku hava nkulungwane, kwalaho i tingana.
Tingana leti ti tala ku endlwiwa hi jaha ri onhaka nhwana
wa rona. Ku hava miriho, swi ngo vulavuleriwa endlwini.

Loko vahlomisi va sukile vo famba va ko va ya fika
laha va yaka kona. Ku hava ku famba va khwekela hi tindlela
ku ko va ya fika laha va yaka kona. Manguva lawa ku ni
tinyiko kwalomu ndleleni; kambe leswi swa vanhwenyana ni
majaha. Loko va fika e mahandzeni vo yima, va lava
va-ncumu; loko va fika e nambyeni va lava ku perisiwa hi
xanchumu; ku tala ka mahandza ni mikova ni milambu hi
yona minchumu yi kotaka ku va susa ni ku va yisa emahlweni.
Ku nghena hi nyangwa ya muti i xanchumu; na kona enghena
endlwini, kumbe ku tshamisa e hansi, kumbe ku dya swakudya
hi
swi fanele/ku humeriwa hi xilo. Vunyingi b a ha khomile
13 Xitsonga xa khale, swilo leswi a va swi endlwi. Loko va
fikile kwale vukatini va kuma ku lunghisiwile ku fanela
hilaha ku twananiweke ha kona. Loko a ri loyi a heteke
khale ku lovola ni ku humesa hikwayo mihivana, ku nga
lo va ku hlomisa ntsena; kumbe loyi a nga riki kona laha
kaya a nga xilungwini, a nga lo lerisa leswaku a hlomise-
riwa, loko vahlomisi va fikile, va to rhurheriwa. Kutani
ntsumi ni vapfuni va yena va ta sungula timhaka hilaha va
nga rhumiwa ha kona. Va ta vula: Hi rhumiwile ku mi
tisela nsati wa nwina hi loyi. Ndzhaku ku ta humesiwa
mahlomo ya kombiwa. Maysangu ni tinhlelo, ni swibye
swinwana leswi a nga ta va e ri na swona swi ta kombiwa.
Loko a ri ni mali na yona yi ta humesiwa yi vuriwa.
Va hetile ta r'endzo ra vona. Va nga tlhaveriwa mbuti
va tifambela. Ku ta sala nwini wa vukati ni nxangwana
ya yena. Nxangwana yona yi ta sala yi ri karhi yi nwi

tiyisa masikwanyana. Swi nga endla viki kumbe khume ra masiku a ri na yena; ndzhaku u ta fuka a famba na yena, a siya hlomisa evukatini. Nxangwana yona loko yi hetile ntirho lowu wa yona yi nyikiwa nyiko ya vunxangwana. Siku leri u kuma khume ra maxeleni (10/-) kasi loko va ha famba swinwe u ta va a kumile duku (nturhu). Handle ka nxangwana u siyiwa ni makwazo lo'ntsongo (nhwanyana) leswaku a sala a nwi tiyisa. Loyi yena u ta tehamisa ku fikela loko va swi vona leswaku swi ringene a nga tlhela.

Ku korhoka. Va etlela siku va fikaka. Va pfuka ni mpundzu byi va vuwala-wala va ya etihunyini. Va ta vuya va ti rhwele, va fika va aka xivondzo kutani NTSUMI ya tihomu ya hala ka va-JAHA (muteki) yi ta khandziya ehenhla ka xivondzo lexi yi ba nkulungwana.

Tihunyi leti nwana wa vona u ta sala a tshivela; leswaku swi ta nwi olovisela mitirho.

Loko hlomisa ri fikile ri etlela ni nuna wa rona. I nsati wa yena, va etlela swinwe. Loko a vona nhweti wo byela nuna leswaku u languta e henhla (ku vona nhweti) leswaku nuna a swi tiva. Va ta hlaya masiku ya ntlhanu na rinwe kutani hi siku ra ntlhanu na mambirhi u ta sindza yindlo, a hlantswa ni tinguvu ta yena. E xikarhi ka masiku lawa ku ni ku yila. A nga khomi mikumba ya nuna; a nga tlula-tluli nuna kumbe a swilo swa nuna, hambu yi ri nhonga ya nuna. Nuna wo tiandlalela sangu ra yena, a tiendlela hikwaswo. Hi siku ra ntlhanu na marharhu u ta vuyela esangweni, a hlangana ni nuna kambe; swona a swi ne nawu.

Le'swi yilaka hi loko nuna a vuya hi le ku verengeni La'va khale a a fanele n ku fika a etlela ni mukhalabye.

14 Va heta masiku va ri swinwe. Mana wa jaha va/lunghisa ni tata wa kona ku kuma leswaku xana u lulamile loyi wansati wa nwana wa vona xana? Hikuva siku rinwana a nga va a hlangene ni vavanuna kunwana kutani swi ta endla

SM.

14cont ekhombo e ka nwana wa vona. Kumbe xana a nga va a kumile khuri kunwana, kutani ri humesiwa vona va nga swi tivi; leswi ri nga va khombo eka nwana wa vona. Loko va swi kumisisile leswaku u lulamile mukhalabye u ta byela nwana leswaku a ya etlela e ndlwini ya yena; kwalaho ne yena u ta swi tiva leswaku swi lulamile. Loko loyi wanuna a ri kwale xilungwini, loko ri sikula, le'ndlwini ya n yena ku fanele ku tshiveriwa ndzilo, leswaku khaya.

Hi leswaku lomu a nga kona a ta ka a ngehlangani ni makhombo. Leswi swi endliwa siku rinwana ni rinwana ku fikela loko a vuya. Munhu loyi loko a tekiwa u tele ku ta veleka vana; hi yona mhaka le'yikulu. Loko nuna wa yena a nga tshamisa e xilungwini ku tlula malembe marharhu, vandyangu va ta tshamisa e hanele va kanela hi mhaka leyi. Leswi a nga vuyiki a nga lo tshamisa ntsena lomu a nga kona, loko hi langutela yena hi ta lova. Kwalaho va fanela ku kuma munhu loyi a nga ta enghena e ndlwini, a velekisa nwingi loyi wa vona. Ndyangu lowu wu lava vana. Waneati loyi a nga tekeriwanga ku ta pfaleriwa e hokweni, a hi nguluve. Ku buyeni ka nuna a swi nga vi na mhaka hikuva swi tirhiwile hi la'vakulu, hikokwalaho ka ku hlwela ka yena. H

Tinyiko ta hlomisa.

Hlomisa loko ri fika laha kaya evukatini ra aluriwa. Ku ta sungula nuna wa kona a humesa pondo (£1) a alula nsati. Na vona vingi va humesa pondo kumbe khume ra maxeleni, kumbe mbuti. Nuna wa wa-tihomu-ta-yena na yena u ta wa hi pondo kumbe mbuti hilaha a nga ta swi kota ha kona. Vanwana maxaka na vona va ta humesa hilaha va swi kotaka ha kona. A hi le'swikulu ntsena leswi swi humesiwaka, na swona le'switsongo swa amukeleka. Vahahani vakokwana, va ta humesa xeleni kumbe mambirhi kumbe ku tlula. Swi hava nawu lo'wu bohaka, swo fanela ku endliwa ku komba leswaku vanhu va yi tsakerile mhaka ya kona.

masuku loko nuna a tehuka a vuyile a nga wela. Kanwe loko a hlangana ni nsati loyi a nga khomiwa hi vuvabyi, a fa kunene loko a nga kumanga mirhi ya swona, nkarhi wunwana loko byi lo ka byi nghena vuvabyi lebyi, hambi nkuverhi ya byona yi ngo hola, u ta sala a hanya xiri xihwatha (xigulana mbita ya vovo hi xinyale xa tlhari leri.) Kambe tlhari leri a ri tali ku ponisa munhu.

(3) Mhaka yinwana hi leswaku loko a nga tihlayisanga ku ta va ni mhaka ya Matlulana (vavanuna vambirhi kumbe ku tlula va hanyile ni wansati wunwe.) Loko va vabya vanhu lava a va kambani; loko vo kambana i khombo; muvabyi wa fa. Loko a lo fa munhu wa xinuna a fanela ku lahliwa, loyi va nga hlangana e ka wansati a nga yi e ku nwi lahleni ri nga va khombo eka yona.

2 Khathaza Ncini, wa ka Xingango kute loko nuna a yile e xilungwini, a sala a bomba ni majaha, a teka khuri, a xixa (humesa khuri); loko nuna a fika hi loko a wela. Nuna wa kona a a ri Lulama Mahayiahleli. Lum Lulama a khomiwa hi vuvabyi, byi teka nkarhi lo'wo leha, e makumu a lova.

16. 3. Matlulana, Muhlavasi Mudawu Homu a a tekiwile hi nuna wa yena Mawewe Homu. Loko Mawewe a yile e xilungwini Muhlavasi a sala a bomba a hlangana ni vavunana. Siku rinwana Mawewe a titsema voko hi xihloka, yi te yi nga si hola mbanga o ya e byalweni laha a ku nwiwa kona hi siku ra Sonto. Loko va nwi xeweta, hi loko loyi va nga h hlangana laha ka nsati wa yona a nwi khumba hi voko. Xikanwe a tsemekahlana a wela hansi. Hi loko hi rhwala hi ku hi nwi heleketa e kaya ka yona; leswi a wu ri mpfhuka, hi loko a hi fela ha ha ri e ndleleni, ho ya fikisa enteumbu ekaya. U fisa xisweswe Mawewe Homu, hi mhaka ya Matlulana.

pp.(1) Nthabeleni Mahlathi u lo rhumela mali a ri exilungwini, kutani va le kaya va nwi lavela nhwanyana yona Nxalati Phakula. Loko va lovorile hambi leswi a va

nga hetanga ntsengo va swi kotile ku va hlomisela. Loko Nxalati a fikile hi loko va nwi khandziyisa xitimela a ya ka nuna kwale Pretoria, a ya vuya a ri ni khuri, kutani a ta kuma nwana wa yona wa mativula kwala kaya.

Hunisi Telakufa u lo ya twanana ni nhwanyana Makhawukana Nhloko kwalomo va nga kumana kona. Hunisi loko a vuyile laha kaya, u tekile timhaka a ti byela vatewari; na yena Makhawukana u endlile sweswo ku ya byela vatewari leswaku u twanene ni jaha. Na vona va nkhenkhele va byela nwana wa vona leswaku jaha rero a ri to hi ta ri vona; hi loko ku sukiwa ni ntsengo wa £55 wa tipondo ku y: lovorwa. Timhaka ti lulamile, i mukonwana.

pp.11 E xikarhi ka nhundzu leyi va longisaka nwana wa vona, vanwana va nyika ni mali. Mali leyi yi ta kombiwa loko ku ri karhi ku kombi-nhundzu hikwayo leyi va nga nwi hlomisa ha yona. Mali i nga va £1.10.0 kumbe £2 hi ku swi kota ka vanhu.

Swi tala ku endleka leswaku va hlomisela loyi wa-jaha a nga si aka yindlu; kwalaho loko a fika u ta fikela e ndlwini ya mhani wa nuna wa yena. Mhani wa nuna u to huma a ya etlela kunwana vona va sala ni yindlu ku fikela loko a ta kota ku aka ya yena. Vanwana va swi kota ku xixixixi tilungisa swinene, va aka yindlu yi hela a nga si hlomisa leswaku loko va hlomisa a to fikela endlwini ya yena. Kambe leswi a swi tali ku endleka hi Xitsonga; Manguvalawa la'vo tala, ngopfu la'va yoke emahlweni hi tlhela ra rihanyo le'rintswa ra maiku lawa (civilised) va aka va nga si hlomisa, /Ku heleketa timfuku. Loko 17 ku yiwa eku lovoleni ku yiwa ni timfuku timbirhi ta fole. I nyiko le'yi fambaka ni CUMA. Timfuku leti ta sala loko valovori va vuya ekaya, ti ta vuyisiwa hi nawu wa tona. Leswi ku nga huma mbuti ya risiva ra majaha loko xxxxy valovori va heleketa CUMA, siku timfuku ti tlherisiwaka ku ta huma mbuti ya risiva ra vanhwanyana. Ku heleketiwa

ka timfuka a ku vikiwi e ka vakonwana, vayeni va kona vo tshuka va lo humelelo (vayeni va tswela hi ndlela). Timfuku ti tisiwa hi vanhwanyana va beleketiwa hi vatswatsi hambi va ri mune. Hi vona va nga ta fika va va vika. Vanhwanyana lava a va tanga e ku tlangeni, va tile ku ta korboka (tirha mintirho).

Timfuku ti beleketiwa hi byalwa (hi wona mafundza la'makulu). Ku engiwa vyalwa hilaha matimba ya vatekeriwa ya swi kotaka ha kona. Loko byi ri byi tsanana varhwali na vona va ta va vatsanana, kwalaho va nga tlhaveriwa mbuti; kasi loko byi tele, na vona varhwali va va vanyingi, kwalaho va ta kotiwa hi homu.

Manguvalawa swi ni ku hambananyana. Vanhu va hlangene-hlangene; ku ni la'va vuriwaka vadyondzi. Hikokwalaho vakonwana va vika loko va tilungisa ku tisa timfuku, leswaku va ta tiva loko vateki va nga lavi xirhwala xa byalwa.

Example: Loko Magwaza Hunisi wa ka Maluleke a teka nwana wa hosi Shilubana Mohlaba, va ka Shilubana va tile va ta vika leswaku va tisa timfuku. Hunisi tata wa Magwaza u arile ku rhwaleriwa byalwa; va byi nwile vini va byona, kutani va tlhela va tilunghisa ku kandza mapa lawa va nga rhwala wona.

Vavasati lava sukile va layiwile leswaku vanhwanyana lava va nga endlile leswi va swi endlaka lomu va fambaka kona; va fanele ku languta le'swi e mutini wa ka Hunisi. Hi leswaku a va siveriwa ku tsuva (lanwa) mano yo kombela tinyiko, hikuwa nawu lowu a hi Xi-tsonga, kambe i nawu wa Xi-sotho.

Hambi swi ri tano va nga karhatanga Hunisi u va rhurile xitshatsha xa vona hi 5/-, a humesa 5/- ya leswaku va tirha mitirho hikwayo hi fanelo, a humesa 5/- leswaku va susa maduku (minturhu) va voniwa, ngopfu yena nwini wa vukati. Loko
18 ntsami yi fikisile timhaka leti, u yile a ya/vuya ni rito le'ri nga te: Ha amukela hikuva (xi-ya-avukosini-a xi-vuyi). Hi layiwile swinene ngopfu leswaku vanhwanyana va nga endlile nohumu xo karhata va fanele ku languta ntsena le'swi endlile e mutini wa Hunisi. Hambi swi ri tano xuma lexi hi nge xi tlherisi, hi ta ya xi fikisa swinwe ni marito ya kona.

18 cont

Lava va vukosi leswi va nga vona vini va nawu a va swi koti ku endla le'swi endliwaka hi vanhu swi nga ri kona enaweni wa tiko. Hambi va ri karhi va swi tiva leswaku swa endliwa kwala tikweni ra vona, vona va kota ntsena ku endla le'swi nga kona enaweni.

Lava a va rhambiwile leswaku hi vona va nga ta rhwala byalwa loko ku nga si tiviwa leswaku byalwa a byi amukeleki eka Hunisi, va lo tlhaveriwa mbuti va nangalaka; masuku ku tlhela ku thekeriwa (ku lara) la'vantswaha la'va nga kandza ni ku rhwala mapa.

Mitirho ya vakorhoki. Vakorhoki loko va pfuka wa ha ri mixo (mpundzu wa hava) va kukula muti wu basa. Muti loko wu basile va ta kufumeta mati va nyika vini va muti va hlamba. Va teka mavele va tlhokola, va kandza mapa. Va ya rhotela ni tihunyi to ta tshivela; va sweka swakudya. A va siyi nohumu le'xi nga ntirho wa laha kaya laha va teke kona. Va kukula ni tindlu, hikwako ku tshama ku basile.

Vanhwanyana va nga kukula tindlu, kambe a va pfumeleriwi ku ti sindza. Hikokwalaho ni le ka tindlu ta xilungu le'ti nga tirhiwa hi CEMENT a va pfumeleriwi ku ti koropa (hlantswa) hi mati, kumbe ku ti tota hi murhi wa kona yi nga polixi (polish). Mati ya ku nwa hambu ya ku hlamba hambu ya ku sweka ma fanele ku tshama ma ri kona minkarhi hikwayo leswaku loko ma laveka ma kumeka ma ri kusuhi. Loko swi nga ri tano va ta soleka vanhwanyana lava, va ta vuriwa malolo, kutani swi nga ka swi nga tsakisi mutekiwa ni varikwavo.

Swa endleka mikarhi minwana leswaku vanhwanyana va va ni nsele hi tlhelo ra matirhele ya vona, ku lava ku tisele mutekiwa ni varikwavo exisandzu; hikokwalaho ku humam e mhakeni leyi, ku tala ku rhumiwa va ka ndyangu; loko va nga ringani va ka ndyangu va nga ha engetela hi vanwana, hambu kumbe a ngo va wunwe kumbe vambirhi; loko va ka ndyangu va tele ku ringana a swa ha endleki leswaku ku tekiwa munhu wa le handle.

XUMA loko xi huma xi ya eku lovoleni a xi fambi xi ri swaxo, xi ni mihivani leyi xi fambaka na yona. A swi endleki leswaku tihomu ti huma ti nga heleketiwi hi michumu hi milawu ya kona. Le'xi humaka hi nkarhi wolowo xi fanela ku landziwa hi fanelo ya xona; a swi pfumeleki leswaku xi ta vuya xi landza. (Loko ku humatihomu ta masondzo ti fanele ku byisiwa hi nkhevi, ti fanele ku va ni mukwana wo yevula loko yi fa; ti fanela ku va ni xihloka xo tsema tshanga hi xona). Loko swilo leswi swi nga ri kona tihomu leti a ti humanga e mavokweni ya valovori, hikokwalaho i milandzu. Homu yi faka va to ta byeriwa va ya yi teka, va ta tihela va siva hi yinwana, kasi swa antswa ku humesa macheleni wolawo leswaku ntsengo wu nga onhaki.

Loko xuma xo rhangwa xi ya xi fanela ku ya ni mihivani leyi, loko xa ha salele hi ku tala ku ta ku loko ku yisiwa xinwana kambe xi famba na yona mihivani leyi yi hetisaka. Swona a swi vulevu-riwi swo boha mukonwana a nga ta chava ku lahlekeriwa hi xuma xo tala hikokwalaho ka swimalana (mali yitsanana).

Ku ni tinyiko ta tinxaka timbirhi le'ti yaka e ka vakonwana loko ka ha lo vutiwa ntsena. Kasi rixaka le'ro hetelela, ri nga ra vurharhu hi loko nhwanyana a hloma.

(a) Nyiko ya tata wa nhwanyana loko nwana wa yena a vutiwa. Tipondo timbirhi (£2) kumbe tinyimpfu timbirhi. Lexi i xuma xo boha kwala, xi te iwa hi rharha wa muni.

(b) Timfuku timbirhi ta fole le'ro siriwa. Timfuku ti famba ni OUMA. Hi leswaku loko ku yiwa e ku lovoleni. Yinwe mfuku i ya tatana; yi ni 5/- e ndzeni ka yona. Yinwe i ya manana, yona yi ni 10/- e ndzeni ka yona. Fole leri ri ta dzahiwa hi vakhalabye ni vakhegula.

(c) Jazi (baji le'yikula); yi huma ni ndzovolo, kumbe e ndzhaku ka ndzovolo loko yi pfumalekile sikunene; kambe ya vuriwa, xikweletu xi sala na yena muteki. Jazi leri i ra Tatana.

(d) Xuka (nkumba) na rona ri fambelana ni jazi. Ri huma siku ku humaka xuma; rona i ra Manana. E ka la'va dyondzeke namuntlha ku huma nguvu ya manana.

(e) Lavelani haleno. Laha ku huma pondo (e) Loko
 nhwanyana a vutiwile, swi tshuka swi nwi karhatile swa le kaya
 a lava ku tiyela e vukatini, ku fani a pfuka (tlhaka), loko a
 fika vusiku lebyi, ri to na xa ko tlhaviwa ntsumi, leswaku yi
 heleketa pondo ni ku ya vula sweswo leswaku: Lavelani haleno.
 I xuma xa rharha wa muni, loko ku ri hava tatana ku ta teka
 loyi a nga yena muhlayisi wa muti lowu.

Nhwanyana loyi a vutiweke a nga tlhakisiwa hi jaha ra yena,
 a pfumela; kasi loko a ri nhwanyana wa xiviri wa ala, a swi
 kota. Nhwanyana wa swi kota ku pfukela jaha kumbe wanuna loyi
 a tekeke.

Chaya Mbhadzeni u pfukeriwile hi Nxalati Mbhungana,
 Nxalati a a ri nhwanyana kasi Chaya a a ri wanuna loyi a nga ni
 ndyangu; u nwi pfukela a nga nwi vutanga. Hambi vanhu va swi
 kanetile leswi a ku rhandzene vona vambirhi va ringetile ku
 tshamisa swinwe, kambe a swi endlekanga, va lo nyikana vana kwal-
 mu khotleni, ku nga ri ndlwini.

(f) Ku kombela mati. Mati ma komberwa loko va hetile
 ku lovola; kumbe loko va vona leswaku xuma xa va tsandza ku hatla
 va xi hlanganisa. Loko va hetile ku lovola a va humesi nehumu;
 kasi loko va nga si heta va ta ya hi pondo kumbe timbirhi, ni ku
 ya tivula vupfumari bya vona ni leswaku va ta lava xuma va ri
 na yena loyi wanhwanyana. Loko va twanana xuma lexi xi ta
 nghena kona e ntsengweni, i xa tatana; nkarhi wunwana a va
 twanani, va nga ku: u lava ku ta hi karhata; wo tirha, hi ta ku
 hlomisela.

(g) Ku humesa manana e ndlwini. Lowu i nawunyana wa
 mangovalawa, a hi leswi e swi tiwiwa hi Xitsonga xa khale.
 Kwala ku huma pondo. Swi nga endliwa loko ku lovorwa; kambe
 hambe swo pfumaleka kwalaho swi ta fanela ku huma endzhaku.
 I xuma xa Manana.

(h) Ku komba nhwanyana e kaya. Loko a blomile, a ya evukatini,
 a nga swi koti ku endzela e ka rikwavo a nga si ya kombiwa. U
 kombiwa ekaya hi 10/- kambe hambu yi ri x pondo e ka la'va swi
 kotaka. Loko a nga si ya kombiwa a nge swi koti ku ya va vona

hambi ko va kusubi. I xuma xa Manana.

Tinyiko ta nhwanyana.

Loko jaha ri tlotla nhwanyana, va twanana, va tiyisa rirhandzu hi masagwata. Vusenga bya tirha ku tiyisa rirhandzu; hi leswaku loko nhwanyana a ta ya vika le kaya leswaku yena u ni jaha, a ta komba xikombiso. I xuma xa yena loyi wanhwanyana.

21 Loko nhwanyana a khomba a vutiwile, le'swi nga ta laveka ku hakelela e ntirho lowu lowu swi ta huma e ka jaha. Tata wa nhwanyana u ta swi amukela a /swi hundzisela laha swi fanelaka ku ya kona. Va ka jaha va ta va ta ta vikeriwa loko swi lava ku endliwa, kumbe loko a na swi ri karhi swi endliwa; leswaku loko swi hela a ta va a swi lulamisile le'swi lavekaka.

(1) Tinyiko le'ti fambaka ni tihomu. Nkhavi wo byisa tihomu i cheleni (1/-). Loko ku lovorwa hi tihomu ta masondzo, cheleni loyi u fanela ku huma loko ti khayimiwa (byisiwa). I xuma xa tata wa muni.

(2) Xihloka. Na xona xihloka xi huma siku rherho leswaku va ta ya kota ku tsema tshanga; Xihloka i ntlhanu wa macheleni 5/-. I xuma xa rharha wa Muni.

(3) Mukwana wo yevula loko yi tshuka yi file. I cheleni 1/-. Na wona wu huma siku rherho. I xuma xa rharha wa Muni.

Loko vakonwana va nga lavi ku humesa xeleni wa nkhavi va ta fanela ku tisa tihomu laha kaya va ta lovolela kona. Le'ti lavaka nkhavi hi le'to vula kunene, kumbe ku komva kunene, ti tama ta ha sele e tshangeni ra tona. Mukwana wu huma xikanwe loko tihomu ti nyiketwa, ku kombisa leswaku tihomu ta nwina hi teto, loko ti tshuka ti engheneriwile hi swo karhata, mi to yevula mi ritelela kona, ti humele e mavokweni ya valovori.

Loko vo ala ku humesa mukwana, homu ya tona loko yi nga tshuka yi file, va to vikeriwa va ta ta teka nyama, va dya. Swi komba leswaku ta ha ri emavokweni ya vona; a va ti nyiketanga. Le'yi feke va ta yi siva hi yinwana.

Valovoleriwa loko va ri hava murisi, va nga tshika tihomu leti kwale ka vakonwana. Swa fana ni loko ti lo fuyisiwa.

2/10-1 Loko ti fa va to ya va tivisa, kutani vona va ta ta va ta ta teka nyama va ya dya; kasi loko va nga humesanga mukwana va to tidyela vona veni, kutani va ta swi tiva ku siva hi yinwana.

Nhwanyana loko a vutiwile, va ka vona va te: Hi yoloye nsati wa nwina, hi mi nyikile, jaha ri fanele ku nwi ambexa. Kwalaho tinyiko ta kona a ti nga ha heli. Ti ta va tinyiko ta tinxakanxaka.

Loko mana wa nhwanyana a suvile, a nga ha ri kona, tinyiko leti ti ta fanela ku tekiwa hi nsati loyi vana va saleke va undliwa hi yena; Hi leswaku loyi a saleke ematshanweni ya mana wa vona.

END. S. 858